

הצעת תכנית לימודים במחשבת ישראל בישיבה התיכונית ובתיכון הדתי*

א. הרקע

התכנית המוצעת כאן במחשבת ישראל נולדה על רקע חוסר שביעות רצונם של תלמידים בחינוך הדתי מתכנית הלימודים הרגילה שהייתה קיימת בתחום זה בשנות השבעים והשמונים. בשנים אלה לימדתי מחשבת ישראל בישיבה התיכונית "קרית נוער" ובתיכון של קבוצת יבנה. הסתייגותם של התלמידים נבעה מכמה טענות עיקריות:

א. התכנית הרגילה הכילה אוסף של פרקי מחשבה מן הקלאסיקה היהודית אך לא הייתה מכוונת להתמודדות עם השאלות המרכזיות שהעסיקו את התלמידים בגיבוש השקפת עולמם כיהודים מאמינים ושומרי מצוות.

ב. התכנית הכילה בעיקר חומר מחשבתי מספרות ימי הביניים אך מעט מאוד מתוך ספרות דתית מודרנית. ההבדל בין ספרות המחשבה הקלאסית ובין ספרות המחשבה החדשה איננו רק בסגנון ובמושגים אלא בעיקר בבעיות ההגותיות שאתן הן מתמודדות. הספרות החדשה קרובה יותר לעולמם של התלמידים ומטפלת בבעיות אקטואליות.

ג. התוכנית הרגילה לא פרשה קשת מספיק רחבה ומגוונת של דיעות ועמדות בנושאים הנידונים, והסתפקה בדרך כלל בהבאת עמדה אחת.

ד. חלק מן התלמידים גם הביעו משאלה, שנראתה לנו מוצדקת ונכונה, להכניס לקראת ההתמודדות עם העולם החילוני, שאתו ייפגשו בצבא ובאוניברסיטה, עיני הפגשתם עם ספרות הגותית שאיננה דתית, בעיקר ספרות בתחום ההגות הציונית והישראלית. הם טענו, שלא ייתכן, שהפעם הראשונה שבה ייתקלו בתפיסתו היהודית של אחד העם או בבעיות אמונה הנובעות מביקורת המקרא תהיה כשהם כבר יהיו בצבא, ושם הרי לא יעמדו לצידם מחנכים ומדריכים, שינחו אותם כיצד להתמודד עם נושאים אלה מבלי לגרוע מהאמונה ומהשתייכות לציבור הדתי.

על רקע טענות אלה ואחרות הגעתי למסקנה, שיש לפתח תכנית אלטרנטיבית, שתענה על הצרכים העמוקים של התלמידים בגיל התיכון, שנתונים בתהליך אינטנסיבי של גיבוש השקפת עולמם. התכנית פותחה במהלך שנות השמונים במסגרת עבודתי במכון הרטמן, הן כעמית מחקר והן כמנהל התיכון הניסויי של המכון בשותפות עם עמיתי דוד דישון. לאחר הפיתוח הראשוני יושמה התכנית החדשה בבית־הספר של המכון, תוך מעקב ובקרה של צוות המורים למחשבת ישראל.

* לאחרונה – קיץ תשנ"ד – אימץ מינהל החינוך הדתי תכנית חדשה להוראת מחשבת ישראל בחטיבה העליונה. תכנית חדשה זו מהווה נקודת ציון חשובה בכיוון הרצוי בתחום זה, ויש לברך עליה. יחד עם זאת, התכנית המוצעת במאמר זה היא יותר מרחיקת לכת ממנה בכמה היבטים מרכזיים, ואני מקוה, שהיא תתרום להמשך ההתפתחות.

עם הפעלתה הוגשה התכנית למשרד החינוך כתכנית לבגרות בהיקף של 4 יחידות לימוד, ואכן זכתה באישור המיוחל בזכות תמיכתם של הרב אלימלך נויגרשל, המפמ"ר למחשבת ישראל בחינוך הדתי, וכן של גבי רינה גלהר, מנהלת המדור לתכניות לימודים ייחודיות. לא פחות חשובה הייתה תמיכתו של ראש המינהל לחינוך-דתי דאז, ד"ר יעקב הדני. לכולם אני מודה בהזדמנות זו.

התכנית זכתה לתגובות נלהבות של התלמידים. למרות שבכל בתי הספר הדתיים בארץ נבחנו במחשבת ישראל בהיקף של 1-2 יחידות לימוד, קיבלו התלמידים ברצון את התכנית, על אף שהטילה עליהם עול כפול (4 יח"ל). שיעורי מחשבת ישראל זכו לפופולריות רבה, ובעקבות בקשותיהם של התלמידים הוספנו שעות לימוד בתחום זה. המאפיין את השיעורים היה הדיון הסוער והנוקב בשאלות יסוד של האמונה הדתית על רקע ההיכרות עם מגוון הדיעות הקיים בשאלות אלה במחשבה היהודית הדתית. לא פחות סוערים היו, כמובן, הדיונים בדיעות ובהשקפות של הוגי דיעות שאינם נמנים עם הציבור הדתי. כל המשובים שקיבלנו – בכתב ובע"פ – העידו שהתכנית תרמה תרומה חשובה ומשמעותית לעיצובם של התלמידים כיהודים מאמינים ושומרי תורה ומצוות.

אנו מצפים שראשי הישיבות והמנהלים בחינוך הדתי יתייחסו בכובד ראש לתכנית זו. לא פעם ראינו שתלמידי ישיבות תיכוניות עומדים נבוכים ומגמגמים מול שאלות באמונה ובהגות של חבריהם החילוניים. גם שמענו יותר מפעם נוער דתי המתלונן, שלא נעשה די להשיב על שאלותיו במסגרות שבהן התחנך. אולי תתרום תכנית זו לקידום המטרה העליונה של "קבלת עול מלכות שמים", שרק מתוכה נובעת "קבלת עול מצוות".

ב. עקרונות והנחות יסוד

- התכנית המוצעת לפנינו בנויה על כמה עקרונות והנחות יסוד כדלקמן:
- א. התכנית בנויה לפי נושאים ולא לפי ספרים או הוגים.
 - ב. הנושאים שנבחרו הם נושאי היסוד בעיצוב השקפת עולם דתית בימינו: אמונה, טעמי מצוות, דת ומדע, ציונות.
 - ג. בכל נושא מקבל התלמיד רקע כללי לנושא מן התנ"ך ומספרות חז"ל.
 - ד. בכל נושא מקבל התלמיד מבחר מתוך ההגות היהודית בימי הביניים ובעת החדשה במגמה להציג לפניו את מגוון הדיעות הקיים בכל נושא.
 - ה. המגמה בבחירת החומר ובניתוחו בכיתה היא של ניהול דיאלוג חי ומשמעותי עם הגישות השונות, שמתוכן יבנה התלמיד את השקפת עולמו היהודית.
 - ו. בכל נושא מלווה הלימוד בכיתה בקריאת רקע של התלמיד בספרים ובמאמרים המתמודדים עם הנושאים הנדונים בהקשר המודרני.
 - ז. רצוי להכין את המקורות ולחזור עליהם בלימוד בחברותות במסגרת של "בית מדרש למחשבת ישראל" ע"פ המתכונת המקובלת בסדרי ההכנה והחזרה בלימוד הגמרא.
 - ח. בכל נושא מקבל התלמיד גם חומר מודרני המציג את הנושא מנקודת מבט שאיננה מקובלת כ"כ בציבור הדתי במגמה להתמודד עם נקודת מבט זו ולבנות מתוך התמודדות זו את אמונתו ואת דרכו הדתית. נקודה זו תקפה במיוחד לגבי תלמידי כיתות י"א וי"ב, בעוד שלגבי תלמידי כיתות ט' וי' טעונה גישה זו שיקול דעת מעמיק בכל מקרה לגופו.
 - ט. בכל פרק ופרק רצוי להקדיש זמן מספיק לדיון יסודי בהשלכות ובמשמעויות של הגישות שנלמדו לגבי האדם הדתי בעידן המודרני. בדיון זה יבטאו התלמידים את תגובותיהם לחומר והמורה יציג את עמדתו האישית.
 - י. רצוי שבכל נושא ייפגשו התלמידים עם אישים תורניים, שהתמחו בתחום הנושא ויכולים להרחיב את אופקיהם של התלמידים.

החלטנו בכל זאת להכניס את שיטתו של הרמב"ם הן בגלל העושר העצום של טעמים ורעיונות המופיע בפרקי טעמי המצוות ב"מורה נבוכים" והן בגלל שגישתו של הרמב"ם היא במוקד של דיונים וויכוחים רבים, שלפי דעתנו יכולים להפרות ולהעשיר את עולמם הדתי של התלמידים. את הכיוון החינוכי בהגותו של הרמב"ם יישם בעל "ספר החינוך" בהסברה מפורטת של טעמי המצוות ("שורשי המצוה"). בחרנו להציג את שיטתו המיוחדת של ספר זה באמצעות שתי מצוות: קורבן הפסח ("אחרי הפעולות נמשכים הלבבות") וספירת העומר (תורה וחירות).

בתחום ההגות החדשה נפגשים התלמידים עם הגותו של הרב הירש, שתפיסתו את המשמעות הסימבולית של המצוות, לרבות של הפרטים הקטנים (שהרמב"ם ויתר על הניסיון לחשוף את משמעותם) היא בעלת ערך חינוכי רב. מעבר להיכרות עם השיטה בכללותה נפגשים התלמידים עם דרכו בהבנת משמעותן של מצוות השבת, המשפחה והחינוך בעולם המודרני. בנקודה זו של הסברת טעמי המצוות בעידן המדע והטכנולוגיה היה הרב הירש חלוץ וסולל דרך לרבים אחרים.

הרב קוק, שאותו נפגשים התלמידים לאחר מכן, מציג תפיסה כוללת ורב ממדית של המצוות, שבה משתלבים הסברים רציונליסטיים (מוסריים, לאומיים, חינוכיים וכד') יחד עם ההסברים מתחום תורת הסוד והנסתר. מתוך כתביו של הרב קוק בחרנו להתמקד דווקא בהסבריו לדיני הכשרות, כפי שהם מופיעים במאמרו "אפיקים בנגב". (אנחנו מביאים בתכנית את תמציתו של המאמר, שנערך ע"י "הנזיר" – "חזון הציונות והשלום"). סיכום שיטתי ובהיר של השיטות השונות ניתן למצוא בספרו של פרופ' היימן "טעמי המצוות בספרות ישראל".

בתחום הספרות החינוכית העכשווית אנחנו ממליצים על ספרו של הרב בנימין אפרתי ("שערים אל היהדות") ובמיוחד על המאמר שעוסק במשמעותה של השבת בימינו; על מאמרו של ד"ר אהרן ברט "מצוות למה ניתנו?" וכן על ספרה של רחל נריה "מול מבוכת המתירנות". בנושא של התפילה אנחנו מציעים לעסוק בכיתה י"א במסגרת הדיון בתורת ההשגחה.

יחידה ג

ביחידה זו, שעוסקת במתח שבין הדת והאמונה מצד אחד לבין המדע והפילוסופיה מצד שני, נפגשים התלמידים עם שתי אסכולות מרכזיות בהגות של ימי הביניים שמתמודדות עם נושא זה: מצד אחד ריה"ל ורמב"ן, שמעמידים את האמונה מעל השכל ואינם מוכנים לכפוף את מושגי הדת – התגלות, נבואה, נס, השגחה – למושגים הפילוסופיים, כאשר הרמב"ן אף מרחיק לכת ומבסס את כל תפיסת עולמו על מושג "הנס הנסתר" הפועל בכל מערכות הטבע ולא רק באירועים חד-פעמיים; ומן הצד השני, הרמב"ם שמבסס את השקפת עולמו על המושג "עולם כמנהגו נוהג" ומנסה לקרב ככל האפשר את מושגי הדת אל התפיסה הזאת. הויכוח בין שתי גישות אלה מלווה את המחשבה היהודית לכל אורכה, והתלמידים אמורים ליטול חלק בויכוח הזה מתוך הכרה, ששתי הגישות הן בסיס לבניית השקפת עולם יהודית-דתית.

לכל אחת מגישות אלה השלכות עמוקות על תפיסת מושגי הנס וההשגחה ועל הבנת התפילה על רקע מושגים אלה. השלכות קיימות גם בתחום היחס אל המדע והפילוסופיה, מעמדה של הרפואה, תפיסת התהליך המשיחי ונושאים אחרים. נראה לנו נכון מבחינה חינוכית שתלמידים ילמדו להעריך את הפאתוס הדתי בעולמו של הרמב"ם, גם אם

המחנך מכוון אותם לבנות את עולמם הדתי על בסיס גישתם של ריה"ל והרמב"ן. עולמו של הרמב"ם שימש בסיס לשיטותיהן של הוגי־דעות חשובים במחשבה היהודית. ישנם תלמידים שמזדהים עם תפיסתו של הרמב"ם ובונים את עולמם הדתי מתוכה. רצוי ללמוד את החומר בתחום זה לפי נושאי משנה (השגחה, נס וטבע, יחס למדע וכיו') ולערוך השוואה בכל נושא בין הרמב"ם מצד אחד והרמב"ן מצד שני. גם בתחום ההגות החדשה ממשיכים הקווים הבסיסיים של הגות ימי הביניים לכוון את האסכולות המרכזיות, החל בגישה הדוחה את המדע מכל וכל כמקור לידיעה מהותית על העולם והאדם דרך גישות המחפשות נוסחאות שונות של "דו־קיום" ועד הגישה המקבלת את המדע באופן מוחלט ומציעה לפרש לאורו את התורה.

אוסף רחב ומקיף מאוד של מקורות מסווגים לפי הגישות השונות ניתן למצוא בספרו של פרופ' שלום רוזנברג "תורה ומדע בהגות היהודית החדשה". כל מורה יוכל להחליט בהתאם לשיקול דעתו הפדגוגי מה לבחור מתוך האוסף הגדול שמופיע שם. אנחנו מציעים להתרכז בשלושה מקורות מתוך כתבי הרב קוק, שגישתו בתחום זה מקובלת על חוגים רחבים בציבור הדתי. כמו כן אנחנו מציעים להתמודד עם שאלות ההשגחה והתפילה בדורנו דרך מאמריהם של הרב סולובייצ'יק ("קול דודי דופק") והחזון אי"ש ("הביטחון").

סיכום מקיף של השאלות העיקריות בתורת ההשגחה והגישות העיקריות בפיתוח נמצא בספרו של ד"ר אהרן ברט, שרואה ברמב"ן את הממשיך הנאמן של תפיסת ההשגחה הדומיננטית במקרא ובספרות חז"ל ולא את הרמב"ם וממשיכו. כקריאת רקע נוספת מוצע ספרו של פרופ' יהודה לוי, שמציג את הנושא מנקודת מבטו של מדען דתי, ומנסח את עמדתו בצורה פשוטה ובהירה.

יחידה ד

מגמתה של יחידה זו, שעוסקת בציונות על זרמיה השונים, היא לגבש את השקפת עולמו הציונית-דתית של התלמיד. גיבוש זה נעשה על רקע קריאת מקורות שמציגים מצד אחד את הפולמוס של הציונות הדתית עם הציבור החרדי ומצד שני עם הציונות הכללית. הבנתם של ויכוחים אלה, ויותר מזה היכולת להכריע בהם בכיוון של הציונות הדתית, מחייב היכרות יסודית עם תפיסתם הציונית של ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, הרמב"ן והמהר"ל מפראג. נראה לנו חשוב, שהתלמידים יכירו את עולמה של היהדות החרדית מצד אחד ואת עולמה של הציונות הכללית מצד שני מכלי ראשון ולא ממקורות משניים. לכן, אנחנו מציעים לקרוא מצד אחד את מאמריו של הרב אלחנן וסרמן, דברה של היהדות החרדית במחצית הראשונה של המאה העשרים, ומצד שני מתוך כתביהם של הרצל, אחד העם, בן־גוריון כמייצגים את הציונות בראשיתה, ואת ספרו של אי"ב יהושע "בזכות הנורמליות", שמייצג את הגירסה הציונית־חילונית של סוף המאה. את הציונות הדתית מייצגים שני מעצביה המרכזיים במאה הנוכחית – הרב קוק והרב סולובייצ'יק. עיון יסודי בכתביהם נראה לנו בסיס הכרחי לגיבוש השקפת עולם ציונית־דתית.

סיכום

אני משוכנע, שתלמיד שלומד את התכנית הזאת בעיון וביסודיות רוכש לעצמו כלים לגיבוש השקפת עולם דתית בעולם המודרני, שבו עליו להתמודד עם אתגרים קשים ביותר, שמציבות לפניו התרבות המערבית והציונות הכללית. צעיר כזה, אני מאמין, יוכל לעמוד בכבוד בלי לגמגם ולהתבייש בשיחות ובויכוחים שיהיו מנת חלקו בצבא, בעבודה, באוניברסיטה ובכל מערכת, שבה ייפגש עם ציבור מגוון. הנסיון שלי ושל תלמידי, שעברו דרך התכנית הזאת, מאשר ומחזק את אמונתי. בלי התמודדות רצינית ומקיפה מהסוג שמציעה התכנית הזאת לא יוכלו תלמידינו לברך בלב שלם: "אשר נתן לנו תורת אמת", ולהכריז "אמת ואמונה כל זאת".

רק גיבושה של השקפת עולם דתית מתוך התמודדות פתוחה ואמיצה עם הבעיות והשאלות שעומדות היום בפני האדם הדתי יכול להוביל לשילוב המוצק של "אמת ואמונה", שבו הערובה ל"חיי עולם נטע בתוכנו".
 יה"ר שהתוכנית המוצעת בזאת תתרום משהו בכיון זה*.

* המחבר צרף למאמרו תכנית לימודים מפורטת לכל אחת מהכיתות טי-י"ב, תוך ציון פסוקים במקרא ובפרשנות, מקורות תלמודיים מגוונים ומספרי העמודים והפרקים במקורות הספרותיים ההגותיים והיקף השיעורים והשעות המומלצות לכל נושא ומקורותיו. לא יכולנו, לצערנו הרב, להדפיסה כאן, מחוסר מקום ואילוצים טכניים. כל המעוניינים בקבלת הפרטים הללו ובתוספת הסברים יפנה ישירות למחבר לפי הכתובת: המכללה לחינוך ע"ש ליפשיץ, רח' הלל, ירושלים או בית מורשה, רח' המלך ג'ורג' 64, ת"ד 71134, ירושלים – **המערכת**.